

Katalin Kallos Havas

Életrajz

Kallos Katalin férjével él együtt egy négy éve vásárolt házban Kolozsvár Györgyfalvi negyedében. A ház szobáit pipa illata lengi be. A férje kedvenc időtöltése a pipázás. A pipaillat, a dolgozószoba régi könyvei és az új típusú számítógép egészen különleges hangulatot árasztanak. Katalin nyugdíjas napjait főleg otthon tölti, néha bejár a hitközséghez, hogy találkozzon a barátaival. Ha otthon van, általában olvas, vagy az udvaron nyíló virágokat gondozza. Katalinnak kedves, jóságos természete van és előrehaladott kora ellenére szellemileg igen friss. A Holokausztot megelőző időszakra viszont csak szelektíven emlékszik. Csak emlékfoszlányai vannak a családjáról, gyermekkoráról, bevallása szerint azért, mert hazatérve a deportálásból új életet akart kezdeni. El akarta felejteni a múltját, ami elvesztett szeretteire emlékeztette.

Az anyai nagyanyám (akinek a nevére nem emlékszem) felső-magyarországi, trencsénteplicei volt, ott főleg neológok éltek. Az első világháború előtt költöztek Désre, nagyapámmal (neki sem emlékszem a nevére), a gyermekeik már itt születtek. Az anyai nagyszülők a neológokhoz tartoztak, megtartották a nagyünnepeket, eljártak templomba, de nem voltak vallásos emberek. Nem volt kóser háztartásuk sem. Modern felfogásuk volt az életről. A nagyszüleim közül egyedül az anyai nagyanyámat ismertem. Nagyanyám korán özvegyen maradt. Fel kellett nevelnie és férjhez adnia öt lányát, ami elég nehéz volt, mert azt csak hozománnyal lehetett. Férje halála után, nagyanyám üzletasszony lett, ami elég ritka volt abban az időben. Egy faraktárt tartott, amely az akkori törvénytől szemben volt. A munkások, akiket nagyanyám foglalkoztatott, keresztények voltak. A faraktár jövedelméből tartotta el a lányait és házasította ki őket. Persze, az vette el őket, aki beérte kevés hozománnyal. Házasságközvetítőn keresztül mentek férjhez a lányok, a szülők egyeztek meg. Az anyám és a húga voltak a legkisebbek, az ő házasságuk szerelmi házasság volt. Mindeniknek volt zsidó neve is, a zsidó nevüket viszont nem tudom.

Anyám legidősebb testvére, Elvira, Pestre ment férjhez. Egy gyermeke volt, Dénes, aki fiatalon öngyilkos lett. Elvira Auschwitzban pusztult el. Az utána következő Irén, ő Brassóba ment férjhez, ami akkor Magyarország [1](#) volt. Irén és a férje, Grosz, jómódú emberek voltak. Brassó mellett, Kommandón egy Grödl nevű bárónak volt fakitermelése és fűrésztelepe. Grosz nagybátyám volt a báró munkavezetője és ők egész nyáron ott éltek, az év többi részét pedig Brassóban töltötték. Én gyerekkoromban a nyári vakációkat mindig Irén nagynénéméknél töltöttem Kommandón, életem legboldogabb élményei voltak azok. Ők sem tartották meg a vallásos ünnepeket. Az egész család nem volt vallásos. Volt két fiuk, Laci és Géza. Lacival és a menyével ment ki Irén nagynéném Izraelbe, miután a második világháború véget ért. Laci most Názáretben él. Géza Brassóban maradt, ő ott alapított családot. Irén 94 éves korában halt meg, az 1970-es évek elején. Anyám harmadik testvére, Sári, Jugoszláviába ment férjhez, az akkori Dél-Magyarországra [2](#). Azt tudom, hogy azok között voltak, akiket a magyarok belelőttek a Dunába [3](#). Volt két lányuk. A kisebbik, Lili, Olaszországba ment férjhez, még a második világháború előtt, és úgy menekült meg. A nagyobbikat, Editet, deportálták Auschwitzba, de hazajött. Férjhez ment egy Rosenberg nevű jugoszláviai zsidó fiúhoz és az 1940-es évek végén kivándoroltak Dél-Afrikába. Innen Izraelbe, majd Hollandiába költöztek. Edit férje építésmérnök volt és cukorgyárak építésére szakosodott.

Édesanyám, Vilma volt a negyedik leány. 1896-ban született. Etus volt a legfiatalabb testvére anyámnak. Ő Désen ment férjhez, és kiment Amerikába 1918-19-ben.

Az apám szülei Désen születtek és ott is éltek. Csak annyit tudok róluk, hogy vallásosak voltak és bútorszállítással foglalkoztak, de még a keresztnévükre sem emlékszem. A családnevük Selig volt. Apámék haton voltak testvérek: öt fiú és egy lány. Apám, Havas Jenő, 1892-ben született. Ő, és az egyik testvére, Marci voltak azok, akik felvették a Havas családnevet. Mind a ketten az osztrák-magyar hadseregben szolgáltak és valószínűleg ott magyarosították a nevüket. Hogy pontosan mikor történt ez és miért, nem tudom. A többi testvér megmaradt Selig. A testvérek közül egyedül apám végzett főiskolát. Ő ügyvéd lett, a többiek csak középiskolát végeztek és kivétel nélkül szállítással foglalkoztak. A fiúk nem voltak vallásosak. Közülük az egyik Galacon, a másik Aradon, a harmadik Brailan élt. Csak ketten maradtak Désen: apám és az öccse, Marci. A legidősebb testvére, József, akit mi Jasszinak szólítottuk, egy ideig Désen élt a családjával. Ő már 1933-tól illegális kommunista volt és elég sokat ült börtönben. Olyankor a felesége, Edit és a gyermekei mindig nálunk laktak Désen, mert semmilyen más megélhetésük nem volt. A felesége egy kapjoni zsidó földbirtokos családból származott. Kapjon néhány kilométerre fekszik Kolozsvártól. A leányát Zsuzsinak hívták. Mivel apám ügyvéd volt, nagyon sokszor segített Jasszin és hozta ki a börtönből. Az 1930-as évek végén Galacra költöztek, majd a második világháború után Bukarestbe. Mint 1933-as párttagot 1945 körül kizárták a Kommunista Pártból. Csak halála után, az 1960-as években rehabilitálták, a leánya közbenjárására. Apám második testvére, Gyula, Aradon élt. A harmadik testvér, Bumi, Brailan élt. Ő apám után született, az 1890-es évek közepén. Neki a rendes nevét nem tudom és nem is emlékszem rá, mert nagyon hamar elköltöztek Désről és még a második világháború alatt meghalt. A feleségét talán Reginának hívták. Úgy tudom, nem voltak gyermekei. Apám másik öccse, Marci, az első világháborúban tüdőlővést kapott és nem sokkal később meghalt. Volt felesége és két fia. Az egyik fiát is Marcinak hívták. Apám nővére, Szeréna, egy vallásos emberhez ment férjhez és ő vallásos maradt. A férje, Surányi, szállítással foglalkozott. Nagy udvaruk volt, az udvaron szekerek, lovak voltak. Úgy emlékszem (de ez nem egy biztos dolog), hogy nagy szállító vagonjaik voltak, és az 1900-as évek elején a Mátyás szobrot ők szállították Kolozsvárra. [Szerk. megj.: A kolozsvári Mátyás szoborcsoportot 1902-ben állították fel a város főterén. A Mátyás királyt és hadvezéreit ábrázoló alkotás Fadrusz János szobrászművész egyik legjelentősebb munkája.] Désen éltek, volt egy leányuk és egy fiuk. Az egész család odaveszett Auschwitzban.

1930 körül 3000 zsidó volt Désen. Több volt a neológ, mint az ortodox zsidó, volt külön neológ zsinagógájuk, több imaházuk is volt, de pontosan már nem emlékszem az arányokra. Désen volt egy zsidó terület a neológ templom körül, ahol általában a szegényebb zsidók éltek, akik bérelték a lakást. A jómódú zsidók a város különböző részein, szétszóródva laktak és saját házuk volt. Nekünk nem volt soha saját házunk, nem is tudom miért, de nem volt különösen fontos, hogy sajátunk legyen. Csak egy közös szőlősünk volt az apám leánytestvérével és az egyik öccsével a Bungurban, ahol 1944-ben a gettó is volt. Bungur tulajdonképpen egy erdő volt Dés határában. Az erdő közelében levő termőföldek és szőlősök róla kapták a nevüket. A gettót viszont az erdőben állították fel, a szabad ég alatt.

A szüleim soha nem meséltek a megismerkedésükről, a házasságukról. 1916-ban házasodtak össze, egy év múlva pedig megszületett a bátyám, György. Én 1922-ben születtem. A szüleim gyerekkoromban jómódú polgárok voltak. Az akkori polgári divat szerint öltözködtek,

összejövetelekbe jártak, társadalmi életet éltek. Baráti társaságuk nagyon vegyes volt, nem számított ki zsidó, ki keresztény. Úgy emlékszem rájuk vissza, hogy mind a ketten nagyon szépek voltak. Apámat a családban úgy nevezték, hogy 'a kacagó szemű'. Vidám, jó humorú ember volt. Nem voltak szigorúak a szüleim. Soha semmit nem tiltottak meg sem nekem, sem a bátyámnak. Egy nagyon szép szamosparti házban laktunk Désen. A családi házban nagy háztartás volt, vezetékes vízzel és villanyárammal. Mindenkinek volt külön szobája. A souterinben volt a mosókonyha meg a konyha és lifttel jött fel az ebédlőbe az étel. Volt a háznál szobalány, szakácsnő, és freulein, vagyis nevelőnő. A cselédek keresztények voltak, és ott laktak nálunk. Édesanyámnak az volt az elve, hogy a kenyérért meg kell dolgozni és ezért nekünk gyerekeknek volt bizonyos feladatunk a házban, holott lett volna, aki megcsinálja, de nekünk kellett megcsinálni. Port törültünk, segítettünk a ház körüli feladatokban, mi kellett rendet rakjunk a szekrényünkben.

Ötéves koromban már jól úsztam. Apám tanított meg úszni, úgy, hogy bedobott Désen a Szamos mély vizébe, oda ahol ő sem érte le az alját. Azt mondta, 'na most gyere ki', s kimentem. Rájöttem arra, hogy a víz fenntart engem, és megtanultam úszni. Nekem fiús természetem volt, sokat verekedtem. Ezért 'Fiúpistának' hívtak a családban. Volt egy unokabátyám, a Marci, apám Marci öccsének a fia, aki egy évvel idősebb volt nálam. Az örökké jött hozzánk és tőlünk mindig sírva ment el, mert én mindig megvertem.

A szüleim nem voltak vallásosak. Péntek este nem gyújtottunk gyertyát, nem volt kóser háztartásunk sem. A húsvéti Széder estét pedig apám lánytestvérénél töltöttük.

A családban magyarul beszéltünk. Magyar volt az anyanyelvünk és a kultúránk is. Egyik szülő sem beszélt jiddisül. Nagy könyvtárunk volt otthon. A szüleim sokat olvastak, de nem ők vezettek rá az olvasásra, hanem ott volt a könyvespolc és akkor olvastam. Nem volt vallásos könyvünk, csak szépirodalom. Én németül három éves koromban tanultam meg a freuleintől, aki egy Brassó környéki szász lány volt, és hét éves koromban ismertem a gót betűket. (A gót betűket ma már nem ismerem, csak egy párat.) Hét éves koromban már magyarul is olvastam és írtam. 11 éves korom óta rendszeresen olvasok, 13 éves koromban már [Emile] Zolát olvastam. A bátyám, György, mindent elolvasott ami a kezébe került. Tanult zongorázni, járt hozzá a házhoz magántanító. György szekrénye úgy nézett ki, mint egy kisasszonynak, minden a helyén volt. Ő volt a 'bezzeg' a családban, mert ő rendes volt. Engem viszont mindig korholtak a szüleim, mert én lány létemre nagyon rendetlen voltam. Sokáig rossz viszonyban voltunk a bátyámmal. 15 éves körül lehettem, amikor nagyon megbarátkoztunk. Nem volt titkunk egymás előtt. Ő világosított fel engemet nagyon sok mindenről. Ez a jó viszony később is megmaradt közöttünk, még az után is, amikor megnősült. A felesége haragudott is ezért, féltékeny volt rám. György nekem több mindent mondott el mint neki. A felesége, Rózsi, egy máramarosi származású zsidó lány volt, 1943-ban házasodtak össze. Rózsi ekkor még orvostanhallgató volt. Az esküvőjük egyszerű polgári esküvő volt, egyházi szertartás nélkül. Ünnepséget sem rendeztek utána.

Én román iskolába jártam, nem volt külön zsidó iskola Désen. Egy fiú- és egy leánygimnázium volt, jól felkészült tanárokkal. Az iskolában nem éreztették velünk, hogy zsidók vagyunk, pedig sok zsidó gyerek volt. Én nem éreztem azt, hogy lenéznek vagy másnak tartanak. A számtan volt a kedvenc tantárgyam, más nem is érdekelt, csak ami a számtannal összefüggött: fizika, kémia és a logika. Az iskolában megszervezték, hogy vittek minket színházba, hangversenyekre, moziba. Volt amikor behoztak minket Kolozsvárra a román operába. Az első opera, amire elvittek, az a Carmen volt. Én

ekkor tizennégy éves voltam. Nem értettem, hogy mit énekelnek, de nekem egy újdonság volt és tetszett.

Velünk élt az anyai nagyanyám is az 1930-as évek elejéig. A gazdasági válság miatt egyre nehezebb volt a megélhetésünk. Apám ekkor bankigazgatói állásban volt egy dési banknál. A bank csődbe ment és vele együtt a mi vagyonunk jelentős része is odaveszett. Apám ekkor visszatért az ügyvédi pályához, de nem volt elég az, amit keresett. Ezért a nagyanyám úgy döntött, hogy Brassóba költözik a másik lányához, Irénhez. Én ekkor 8-9 éves lehettem. A nehézségek miatt sorra adogattuk el a házból az értékesebb dolgokat: bútorokat, porcelánokat, kristályokat. Ahogy nőtt a nincstelenség, úgy költöztünk kisebb és kisebb lakásba. Sok hasznunk volt abból, hogy anyám perzsaszőnyeget bogozott, mert az 1930-as évektől egészen a deportálásig nagyjából az pótolta a család jövedelmét. Désen, sem a magyar, sem a zsidó úri családoknál nem volt divat, hogy az asszonyok pénzt keressenek és anyám elég rosszul érezte magát a baráti körben, mivel ő dolgozott. El is hagyogatták aztán a barátok. Egyre kevesebbet jártak hozzá, egyre ritkábban hívták meg magukhoz.

Végül 1936-ban, 14 éves koromban beköltöztünk Kolozsvárra. A 19 éves bátyám akkor már egyetemi hallgató volt Kolozsváron. Autó akkor még nem volt, vonattal költöztünk fel Kolozsvárra. Apám Désen maradt és csak 1939-ben jött Kolozsvárra. Azt hiszem volt valami konfliktus anyám és apám között. Előttünk, a gyermekek előtt soha nem veszekedtek, mi semmit sem tudtunk arról ami köztük zajlott, de a három év alatt, amíg külön éltek, alig látogatott meg minket Kolozsváron az apám. Kolozsváron először a Pata [ma Nicolae Titulescu] utca elején laktunk, majd beköltöztünk a központba, a mostani bábszínház udvarába, a Király utcába. (Onnan deportáltak minket.) Amikor beköltöztünk Kolozsvárra, én még egy osztályt jártam a román gimnáziumban, összesen négy polgárit végeztem. A bátyám tanult és közben órákat adott, anyám pedig kosztosokat tartott, de abból nem lehetett eltartani a családot. A brassói Irén nagynéném segítségével anyám vett 1938-ban egy szemfelszedő gépet és munkákat vállalt. Ekkortól kezdve valamennyivel normálisabb anyagi helyzetben éltünk.

Én sokat kézimunkáztam, volt kézügyességem. Az állami inasiskolában kitanultam a varrást, majd egy keresztény nőhöz mentem dolgozni. Veressnének hívták, állítólag nemesi származású volt ő is és a férje is. Nagyon jó viszonyban voltunk, megbecsült. Három év helyett két év után, 1939-ben, segéd lettem nála és már fizetést is kaptam. A műhely a főtéren volt, mindössze két helyiségből állt. Öten-hatan dolgoztunk ott. A megrendelők főleg Veressné ismerősei közül kerültek ki, de voltak idegenek is. A magyarok bejövetelekor, 1940 szeptemberében [4](#), több megrendelőnek, köztük grófnőknek is varrtunk díszmagyart, igazgyöngyökkel. Én voltam ekkor a főgyöngyöző. Én gyöngyöztem ki például Kolozsvár legjobb szemorvosa, Koleszár leányának a ruháját. Amíg hárman éltünk, 1939-ig, anyám vezette a család könyvelését. Összeraktuk a keresetünket, majd a hónap végén anyám háromfelé osztotta azt. Mindenki azt csinált a részével, amit akart.

Mikor Lengyelországot lerohanták 17 éves voltam. Mi az újságból értesültünk róla. A román törvények is éreztették velünk a változásokat. Az 1938-as Goga kormány [5](#) zsidóellenes intézkedéseit az ugyanez év februárjában bevezetett királyi diktatúra csak fokozta. 1939-ben pedig egyre inkább visszaszorították a zsidók számarányát a szabadfoglalkozású pályákon: zsidó ügyvédek, mérnökök egyre nehezebben kaptak munkát.

Én sportoló voltam, az érdekelt engem. Volt a kolozsvári zsidó közösségnek egy sportklubja, a Haggibbor [Az erős] és annak különböző szakosztályai voltak: futball, ping-pong, tenisz, vízipóló, vívó. Nagyon sok fiatal és sok híres sportoló volt a Haggibborban. Például az Erős fiúk. Erős Laci öccse, Csibi, törvívó volt és európai bajnokságon is részt vett. Laci kardvívó volt és vízipólós. A brassói unokatestvérem, Géza, az Erős fiúk leánytestvérét vette el feleségül. Én rajtuk keresztül kerültem be a Haggibborba. Ping-pongban, a 30-as évek végén, a Haggibbor nyerte a román bajnokságot. Ott voltam én is a csapatban, meg egy barátnőm is, Weisz Éva. Volt egy első helyezésem ping-pongban, nemzetközi párosban Kolozsvári Sárival, egy Balkán – versenyen, 1939-ben. A Haggibborban nem voltak keresztények, egyetlen egy kivételével. Volt egy Vladone nevezetű ping-pongozó, aki járt hozzánk, oda a klubba. Nagyon szívesen fogadtuk. Azt hiszem országos bajnok is volt. Mivel egyike voltam a legjobb védőjátékosoknak, általában én tréningeztem a fiúkkal is, köztük Vladoneval. A ping-pong szakosztály elnöke Paneth Farkas volt. Vívtam és teniszeztam is, mind a kettőt versenyszerűen, de ott nem értem el különösebb eredményeket. A vívómesterünk Mózes Jenő volt, ő Auschwitzban pusztult el. Kitűnő szakember volt. Amíg versenyezhattünk, eljártunk egymás mérkőzéseire. Más sportot is űztem, síeltem, úsztam. Ez volt a szórakozás és 1940-től kezdve, amikor bejöttek a magyarok, ez megszűnt. A zsidótörvények miatt nem engedték szerepelni a Haggibbor játékosait, nem volt lehetőségünk versenyezni.

A baráti köröm is a Haggibborból került ki. Az egyik barátunknak, Roth Marcellnek, akinek jó módú gyógyszerész volt az apja, volt gramofonja. Nagyon szép lemezei voltak, klasszikus zene és opera. Minden héten egy délután összeültünk és zenedélutánt rendeztünk. Volt olyan közülünk, aki értett a zenéhez és beszélt arról, amit éppen hallgattunk. Ismertük az összes nagy zeneszerzőt, szimfóniát, operát. Egy másik baráti körben könyveket beszéltünk meg, mindenki beszélt arról, amit legutóbb olvasott. Ilyen zárt lehetőségek között, amilyen akkor volt nekünk, amikor a magyarok bejöttek, mi így éltünk. A barátokkal jártunk kirándulni, de csak kisebb kirándulások voltak ezek. Például elmentünk biciklivel a Cegei tóhoz egy délután, vittünk sátrat és másnap jöttünk haza. [A Cegei tó megközelítőleg 60 kilométerre van Kolozsvártól, Dés irányában.]

Kolozsváron a zsidó ifjúság komolyan részt vett a baloldali illegális mozgalomban, például a bátyám diákként 1938-tól kezdve illegalista volt, de már 1936-tól kapcsolatban állt a kommunistákkal. Egyszerű tag volt, nem volt funkciója a kommunista szervezetben. A Kommunista Pártot még az 1920-as években beszüntették a román hatóságok. Ettől kezdve csak titokban, illegálisan működött. A tagjait ezért nevezték illegalistáknak. Én úgy ismerkedtem meg a kommunista mozgalommal, hogy a Pap utcai zsidó tanonciskolában gyakran tartott valamelyik kommunista előadásokat. Általában nem az ideológiáról beszéltek, hanem a szocializmus gyakorlati részéről, arról, hogy hogyan kell megvalósulnia. György, a bátyám, vitt el egy ilyen előadásra, később pedig már magamtól jártam ezekre. Az egyik előadó egy zsidó orvostanhallgató, Neumann Ödi volt. Ezekre jártam el minden héten, itt hallottam a kommunizmusról. Magyar kommunistákkal így nem is kerültem kapcsolatba, kizárólag zsidó körökben forogtam. A bátyám és én már fiatal korunkban ateisták voltunk, a kommunizmusban hittünk, abban, hogy valamikor egyenlő polgárokká leszünk. Hittünk az emberi fejlődésben, és nem bíztuk a bánatunkat, nehézségünket az Istenre, hogy ő oldja meg. Azt mi kellett megoldjuk. Függetlenül a vallástól, volt zsidó identitásunk és büszkék voltunk rá. Tudtunk a cionista mozgalomról. Sok és különböző irányzat volt, köztük baloldali irányultságú is. A bátyám például egy ilyen cionista baloldali szervezet, a Hasomer Hacair [6](#) felé kacsintgatott, de

aztán 1938-ban feloszlatták őket.

1940 előtt pénzt gyűjtöttem az illegalista Vörös Segély részére a szimpatizánsoktól. Nagyon sok gazdag fiatal volt, aki nem mert kommunista lenni, de szimpatizált a mozgalommal és támogatta azt pénzzel. Ez titokban ment. Inkább a diákok körében terjedt a kommunizmus. Miután bejöttek a magyarok [1940-ben], részt vettem röpcédulák terjesztésében is. A röpcédulákon különböző felhívások voltak, főleg a munkásság számára készültek. Arra bízattuk őket, hogy ne hagyják magukat kizsákmányolni, fejtsenek ki ellenállást a munkahelyükön.

Kolozsváron sejtek léteztek, nem tudom kik voltak a vezetők. [Szerk. megj.: sejteknek nevezett kis csoportokba szerveződtek a kommunisták.] Egy embert lehetett ismerni, akitől az utasításokat kaptuk. Mindenkinek volt külön egy ilyen kapcsolattartó embere, úgy is hívtuk őket, hogy 'a kapcsolat'. A bátyám kapcsolata egy Király Zoltán nevű keresztény fiú volt, akit 1941-ben elvittek munkaszolgálatra, az orosz frontra. Az én kapcsolatom az egy dési fiú volt, aki Kolozsváron élt. Hollender fiúka, én ilyen néven ismertem. Semmi mást nem tudtam róla. Ő 1942-43-ban lebukott, elfogta a csendőrség. Szamosfalván - ahol a kommunisták börtöne volt - börtönbe zárták majd agyonverték. Ott volt Farkas Laci is börtönben. Őt az 1930-as évek végén ismertem meg, zsidó származású volt. Kolozsvári volt ugyan, de Désen tevékenykedett. A kolozsvári illegalista szervezet őt küldte ki Désre, hogy ott irányítsa a kommunisták szervezkedését.

Amikor a magyar csapatok bevonultak Kolozsvárra 1940 őszén, az apám eleve örvendett nekik. Visszavárta a magyar uralmat, mert ő az első világháborúban a fronton harcolt az Osztrák - Magyar Monarchia hadseregében, kitüntetése is volt. Arról tudtunk, hogy Magyarországon zsidótörvények vannak érvényben, de mégis oda vonzódtunk, mert magyar volt a kultúránk, az anyanyelvünk. De aztán hamar éreztették velünk, - jobban, mint a románok - hogy hát nem kell örülnünk neki, hogy bejöttek. A bátyám először akkor érezte ezt, amikor 1940-ben az egyetemen megtámadták a jogászok botokkal. A bátyám, aki vegyésznek tanult, készült éppen a doktorátusára. Vitriollal a kezében jött ki a laboratóriumból, amikor körbefogták és úgy megverték, hogy úgy jött haza mint egy ló, úgy fel volt dagadva az arca. Attól kezdve már erősen éreztették velünk, hogy zsidók vagyunk.

1941 elején megszűnt a munkahelyem. Amikor bejöttek a magyarok 1940-ben, a főnöknőm férjét kinevezték Désre polgármesternek, és átköltöztették a műhelyt Désre. A zsidótörvények miatt új munkahelyet már nem tudtam keresni, és csak feketén tudtam dolgozni itt-ott. A tulajdonosoknak kifizetődött feketén foglalkoztatni munkásokat, mert nem kellett utánuk adót és betegsegélyzőt fizetni. A hatósági ellenőrzések pedig nem voltak szigorúak.

A háború alatt apám, mint jogtanácsos, bekerült egy bankba, azt hiszem Agrár Bank volt. Az akkori EMKE patika fölötti részen volt a székhelye. Nem tudom, minek a rövidítése az EMKE, az idős kolozsváriak viszont még ma is úgy nevezik azt az épületet. Süllyedő háznak hívtuk akkor, mert megrepedt és süllyedni kezdett az utca felőli oldala. Úgy emlékszem, valamikor 1944-ben elbocsátották innen apámat, de hogy utána hol dolgozott, azt már nem tudom. Anyám ekkor szemfelszedéssel foglalkozott. Volt egy zsidó üzlet műhellyel. Az anyám itt kapott egy kis helyet, amiért bért fizetett és a saját gépét vitte be, azon dolgozott saját kontójára. A tulajdonosnak volt egy nagyon rendes keresztény alkalmazottja, akinek nevére - miután már a zsidó üzletek nem működhetek - átíratta az üzletet és a műhelyt (ez talán 1944-ben volt). Mivel anyám nem volt alkalmazott, hanem bérelte a helyet, nem rakták ki és egész deportálásig dolgozhatott ott.

Az 1944 márciusa utáni időszak nagyon nehéz volt nekünk a sok restriktió miatt, amit tudomásul vettünk, mert nem volt mit tennünk ellene. Keresztény üzletekbe nem mehettünk vásárolni, csak bizonyos órákban szabadott az utcán közlekedni. Arra sem emlékszem pontosan, hogy mikor került fel a sárga csillag, talán amikor a németek jöttek 1944 tavaszán. [Szerk. megj.: Kolozsvárra a német megszálló csapatok 1944. március 27-én vonultak be. A sárga csillag viselését március 31-én tették kötelezővé.] A deportálásokról semmit nem hallottunk. Akik rendszeresen bejártak a hitközséghez, azok sem tudták. Egy szűk kör, a vezetőség, tudta már közvetlenül a gettózás előtt, a Kolozsvárra érkező lengyel zsidó menekültektől. Azok hoztak híreket és senki sem hitte el azokat, amiket meséltek. Pedig volt köztük olyan, aki Treblinkából szökött meg. A nyilasokról tudtuk, hogy veszélyesek. Verésekről, gyilkosságokról, a Dunába való lövésről érkeztek hírek, de a hitközségnél nyugtattak minket.

Általános értesítés volt falragaszokon, hogy mikortól kezdődik a zsidóknak a téglagyárba való szállítása és hogy mit vihetnek magukkal. Egy - két nappal később, május 3-án, jöttek a csendőrök. Megjelentek a háznál, mindenkinek a batyuja össze volt csomagolva. Minden ottmaradt a házban, úgy ahogy volt: bútor, edény, minden vagyon. Amit szabadott vinni, élelmiszert, néhány ruhadarabot, értéktárgyakat, az batyuba volt kötve. Az én családomat is, a szüleimet, testvéreimet és engem, felpakoltak egy teherautóra a ház többi zsidó lakóival együtt és bevitték a téglagyári gettóba. Sok keresztény lakos örült mikor elvittek minket, mert maradt egy csomó minden utánunk, s mindenkinek jutott valami belőle.

A téglagyár most is ott van az Irisz lakótelep mellett, a vasúti vonalhoz közel. Három hetet voltunk a gettóban, szörnyű körülmények között. Nem emlékszem, hogy főztünk volna, mert nem volt mivel, vagy min, mert áram sem volt. Nem emlékszem, hogy egy közös konyha lett volna. Arra sem emlékszem, hogy lett volna tisztálkodási lehetőség, vécék sem voltak. Nagyon sok embert gyűjtöttek össze, Kolozsvár egész zsidóságát. Három-négy négyzetméter hely lehetett egy család számára, függetlenül attól, hogy hány tagja volt a családnak. Tehát nem lehetett kapni egy széket, nem lehetett leülni, nem lehetett csinálni semmit. Csak fekvőhelyek voltak, amit nappal össze lehetett szedni és annak a tetejére ülni. Ott tartottak a téglagyáron belül.

Azt mondták, nem visznek ki az országból, hanem Magyarország különböző helyeire visznek dolgozni, lehetőség szerint mindenkit a szakmájának megfelelően. Kihirdették, hogy az orvosok és mérnökök jó volna, ha az első transzporttal mennének, hogy a munkahelyeket tudják elfoglalni. Mivel a sógornóm, Rózsi orvosnő volt, a bátyám mérnök, a mi családunk is velük együtt elment az első transzporttal. Körülbelül száz embert gyömöszöltek be egy marhavagonba. Amikor megláttuk a vonatból a pici lyukon, hogy Csap [ma Csop], akkor tudtuk, hogy kész, Lengyelországba megyünk. Csap ugyanis már Magyarországon túl volt. Csapig kísérték a magyar csendőrök, és ott átadtak az SS-eknek minket. Amire Auschwitzba értünk egy csomó halottunk volt. Lefeküdni nem lehetett, csak ülni vagy állni, vagy fel kellett álljon az egyik családtag, hogy a másik ki tudjon nyújtózkodni. Nem volt víz, nem volt vécé, egy kübli (bádogedény) volt az egyik sarokban. Oda kellett eljutni, hogy az ember elvégezze a dolgát, a nyilvánosság előtt. Embertelen dolog volt.

Auschwitzban a németek kutyával vártak az állomáson. Leszállítottak a vagonokból, majd jött a válogatás: nők, férfiak külön. A családtól elbúcsúzni sem lehetett. Minden meglepetésszerűen ment, hogy ne legyen időnk semmire, se gondolkozni, se szót szólni. Minket, akiket életben hagytak, vittek a fürdőbe, a valódi fürdőbe. Levetkőztettek, majd bevitték egy terembe, ahol

lenyírtak minden szőrzetet rólunk, hogy védekezzenek a tetű ellen. Szlovákiai zsidó lányok végezték ezt a feladatot. Megkérdeztem attól a lánytól, amelyik engem nyírt, hogy mikor fogom látni az anyámat. Erre kimutatott az ablakon és azt mondta: 'Látod azt a füstöt? Ott megy ki az anyád'. Borzasztóan haragudtak ránk, mert mi még selyempaplanban aludtunk, amikor ők a fronton kielégítették a német katonák kívánságait, s utána hozták őket Auschwitzot építeni. Már négy éve lágerben voltak, úgyhogy rögtön megtudtuk tőlük mi vár ránk.

Auschwitzban az volt a szörnyű, hogy semmi dolgunk az égvilágon nem volt. Egész nap ültünk és, verseket mondtunk, énekeltünk, ki mit tudott azzal produkálta magát, hogy teljen a nap. A semmittevés volt a legszörnyűbb. Ott nem volt munkalehetőség semmi. Lagerstrasse volt, blokkok voltak és semmi más. A Lagerstrasseból nem lehetett kimenni. A barakkok között is korlátozva volt a szabadon járás, még a vécére járás is. Mivel gyógyszer nem volt, nagyon sokan haltak meg különböző betegségekben, a hasmenés volt a legveszélyesebb. Nagyon sok sportoló, főleg a nagytestűek pusztultak el leghamarább, dacára, hogy sportoltak, mert a szervezetük nem bírta az éhezést.

A sógornóm az egyik szemben lévő barakkban, a Rewierben dolgozott. (Ez volt a lábadozók barakkja.) Nagyon ritka alkalom volt amikor elmehettem oda. De például ő orvos létére sem járhatott szabadon, ő is az ő barakkjában, a Rewierben kellett lakjon. A sógornóm borzasztó pesszimista volt. Egy idő után már egyszerűen nem akartam vele találkozni, mert örökké csak azt ismételte, hogy 'Miért kínlódtok, nem látjátok, hogy nincs ennek vége, innen élve nem lehet kikerülni?' De az embernek ott minden optimizmusára szüksége volt ahhoz, hogy megpróbáljon élni, ő meg minden alkalommal demoralizált. Viszont a sógornóm rögeszméjévé vált keresni a bátyámat és mindenhol, ahol járt, kis cédulákat hagyott, vagy amikor jöttek hozzá, mint orvoshoz kontrolba, azoktól is kérdezősködött a bátyám felől. Persze sehol nem lehetett megtalálni. Volt egy SS szanitéc, aki minden lágerbe ment ellenőrizni, ő felelt az egész körzetért, inkluzíve Bergen Belsen és Buchenwald is beleesett ebbe a körzetbe. A sógornóm, nem tudom hogy, összebarátkozott-e vagy, hogy történt, de megkérte ezt a szanitécet, hogy vigyen magával néhány cédulát, amelyen ez állt: 'Keresem Havas Györgyöt'. A bátyám Niederorschelben, az Buchenwaldnak egy kisebb lágere volt, ott dolgozott. Egy szép nap a szanitéc megtalálta őt, s hát persze a sógornóm oda volt, és attól kezdve minden hónapban - mert ez a szanitéc minden hónapban ment körútra - küldött csomagot a bátyámnak. Tehát ők tudtak egymásról. Én ezt a történetet később, a hazaérkezésünk után tudtam meg. Máskülönb, egy könyvben, egy francia le is írta az esetet, mint érdekességet, mint bizonyítékot, hogy nem minden német volt, még ha SS uniformis volt is rajta, gyilkos.

Farkas Laci feleségével mi Stubendienst-ek voltunk, mi osztottuk szét az ételt. Két-három emeletes ágyas csoportért feleltünk mi. Volt amikor éjszaka úgynevezett Blockspäre volt, vagyis akkor nem volt szabad a blokkok között közlekedni. Mi ketten kiszöktünk a blokk hátánál, ahol a kocsik közlekedtek, mert kíváncsiak voltunk, hogy miért van Blockspäre. Ez egy ritka dolog volt. Akkor láttuk, hogy három teherautóban meztelenre vetkőztetett, ordító, síró cigánygyerekeket visznek a gázkamrába. Tudták, hogy hova viszik őket, mert addig együtt voltak a családjukkal a cigányok. Más gyerek nem volt a lágerben, mert azokat már eleve a válogatásnál elválasztották a szüleiktől és a gázkamrába vitték. Nem tudom, hogy Magyarországról vagy Romániából, vagy honnan vitték a cigányokat. Semmit nem tudtunk ezekről.

A mellettünk lévő Lagerstrasseban cseh zsidók voltak, azok is családotól. Saját ruhában jártak, nem voltak megnyírva. Theresienstadtból hozták őket. A németek Theresienstadtot mutogatták a külföldieknek, hogy ők így bánnak a zsidókkal: házból hozták az embereket és saját ruhájukban. Nem voltak megnyírva és emberi kinézésük volt. Végignéztük, ahogy kiválogatták közülük a munkaképeseket, férfiakat és nőket. Azokat elvitték egy transzporttal. A többi ott maradt és akkor dobálták át nekünk – mert csak egy drótkerítés választott el minket – a gyógyszereket, meg amijük volt. Tudták, hogy hova viszik majd őket, tehát nekik nincs szükségük ilyesmikre. Másnap vitték is őket a gázkamrába.

Állandóan jött egy TODT szervezet, nem tudom, hogy pontosan mit jelentett ez a négy betű. Azok különböző munkákra válogattak ki embereket, majd szétszították őket Németország különböző helyeire. Én is bekerültem egy munkacsoportba, ez 1944 októberében volt. Sziléziába vittek, tankcsapdát ásni. A tankcsapdaásás nem volt kimondottan női munka, pláne olyan legyengült állapotban, amiben mi voltunk.

Amikor az oroszok közeledtek, – hallottuk már az ágyúdörgést, – akkor útnak indítottak, gyalog. Kétezer kilométert gyalogoltunk. Drezdánál léptünk be Németországba, majd Marienbadnál cseh földre léptünk. Az a legszélsőbb pontja Csehszlovákiának, a legnyugatibb pontja. Aki megszökött, azokat mind megfogták, utánunk hozták, a csoport után, és lelőtték ott előttünk. Amikor az első városba, Domajlicebe beértünk, ott a csehek úgy viselkedtek velünk, hogy az ember érezte, meg lehet szökni. Akkor már hat napja egy falat ennivalónk nem volt, ki voltunk éhezve. A csehek az ablakból dobták ki az ennivalót az utcára a csoportnak és aztán később, ahogy mentünk tovább a városban, ki volt téve az út közepére a felszeletelt kenyér, alma. Minden, ami a ház körül ehető volt azt ők kitétték, hogy együnk. Ennek dacára senkinek nem jutott eszébe megszökni. Pedig a városban, lett volna lehetőség rá. Egyetlen ember hiányzott közülünk csak. A következő faluban elhatároztam, hogy biztos a foglyok fognak kéregetni és én akkor meg fogok szökni. Nevolicében szöktem meg úgy, hogy az SS katonák, akik minket kísértek, elég távol voltak egymástól, s akkor a sorban az első SS mögé mentem, hogy minél távolabb legyek a háta mögött lévőőtől. Kiugrottam a sorból és egy sikátorban elmenekültem. Amire a háta mögött lévő katona odaérkezett és löni kezdett, akkor én már távol voltam, és a többi fogoly is szétszéledt, úgy hogy azokkal kellett foglalkozniuk. Ez 1945. április 24-én volt.

Velem szökött még egy munkácsi lány anélkül, hogy megbeszéltük volna. Bozsennának hívták. Szerencsére ő tudott perfekt csehül, oroszul és magyarul. Egy cseh egyedülálló nő fogadott be minket. A férje nem tudom hol volt. Az asszonyok egyedül maradtak, alig volt férfi a faluban. Kelltek nekik a munkaerő. De hát én például 36 kg voltam, én nem voltam munkaerőképés. Inkább sajnálatból fogadott be. Fantasztikus dolog volt például az, hogy egy ilyen egyszerű falusi asszony tudott arról gondoskodni, hogy minket hogyan tápláljon, hogyan tartson életben. Mert nagyon sokan haltak meg a felszabadulás után és éppen azért, mert rosszul táplálkoztak. Például a kályhára oda volt készítve egy fazék tejes kávé, nem engedte, hogy vizet igyunk. Ha szomjasak voltunk, azt kellett igyunk, mert az táplált. Két hónap alatt 12 kilót szedtem fel magamra, a hazaindulásnál már 48 kilós voltam.

Bejöttek az amerikaiak egy dzsippel, négy katona ült benne, hogy milyen rangúak azt nem tudom. Összedobolták [összehívták] a falu lakosságát a falu központjába. Az egyik felállt az autóban és csehül bejelentette, hogy: 'szabadok vagytok'. Két nap múlva, 1945. május 8-án, mikor a

háborúnak is vége lett, bementünk a városba, Domajlicebe. A városban meg volt már szervezve a menekültek fogadása. Internátusokban, iskolákban alakítottak ki ideiglenes szállásokat. Az amerikaiak elláttak minket gyógyszerekkel is. Bozsenna és én úgy döntöttünk, hogy nem maradunk ott az ideiglenes szálláson, hanem elindulunk és munkát keresünk magunknak a városban. Először kinéztünk magunknak egy olyan házat, ahol csűr is volt az udvaron. Amikor belestünk az udvarra, egy toloszékben ülő fiataalt láttunk. Úgy gondoltuk, hogy itt biztos szükség van valamilyen munkaerőre. Bozsenna aki jól tudott csehül, megkérdezte a háziasszonyt, hogy felfogadna-e minket dolgozni szállás és étel ellenében? Az asszony azt válaszolta, hogy igen, mert nagy a kertje, állatokat tart és szüksége van segítségre. Bozsennával elmentünk az internátusba és bejelentettük, hogy munkaadókat találtunk és lemondunk a nekünk fenntartott helyekről, odaadhatják másoknak. Mikor visszajöttünk, az asszony bejelentette, hogy meggondolta magát és csak egyikünket fogadja fel. Mivel Bozsenna tudott csehül, őt választotta, engem viszont beajánlott a szomszéd családhoz, Kicbergerováékhoz. Azok ismerték a német nyelvet, így meg tudtam értetni magam velük. Álmodni sem mertem volna, hogy még aznap megfürdök, ráadásul meleg vízben. A család szállítással foglalkozott, volt egy fiuk és két lányuk. A két lány nem lakott ott, férjnél voltak. A fiú pedig fenn lakott az emeleten. Volt külön szobája, konyhája, de lent étkezett a szüleinél és a rádiót is ott hallgatta náluk. A fiúnak volt egy barátnője, akit a fiú anyja nem szeretett, mert idősebb volt nála és kihasználta. Néhány nap alatt összebarátkoztam a fiúval. Egyszer azt mondta nekem, hogy náluk Csehszlovákiában nincs olyan lány, akivel könyvről, irodalomról, zenéről, lehet beszélgetni, velem viszont lehet. Az anyja nagyon boldog volt, megörült, amikor látta, hogy mennyire megbarátkozott velem a fia. Örökbe akart fogadni, volt is már a hatóságoknál megérdeklődni, hogy mi a módja ennek. Én viszont haza akartam jönni Kolozsvárra, amint lehetett. Egyszer, megkérdezte tőlem az asszony, hogy ki vagyok, s én nem válaszoltam. Azt mondtam neki, hogy mondhatok bármit, mert úgysem tudják leellenőrizni, így inkább nem mondom semmit. A cseh család tulajdonképpen háztartásbeli segítségre fogadott fel, de nem engedték, hogy dolgozzak. Nagyon rendes emberek voltak. Egy hónapot voltam náluk.

Bozsenna, akivel szöktem, összeismerkedett egy amerikai katonával és összebarátkoztak. Ő ott maradt Domajliceben. Hogy aztán mi történt velem, azt már nem tudom. Én három kolozsvárral – két nővel és egy férfival – indultam el haza, mikor az első vonatok megindultak. Az egyik nő Hirsch Teri volt, a másik pedig a húga, Ibi. A férfit Schönberger Öcsinek hívták. Hazaérkezésünk után is tartottuk a kapcsolatot egymással. Mindegyikük Kolozsváron maradt. Hirschék munkába állottak, Schönberger pedig egyetemre ment tanulni.

Májusban még rendszertelenül közlekedtek a vonatok. A sínek szét voltak lőve, úgy hogy alig volt valamilyen közlekedés. Fantasztikus, hogy a csehek hogyan viselkedtek velünk. A domajlicei házigazdám induláskor felpakoltak négyünket sült galambbal és egy óriási kenyérral. Kaptunk tőlük egy Európa térképet is, ami később nagy hasznunkra vált. A vonatok ugyanis úgy közlekedtek, hogy rájuk volt írva krétával, melyik településig mennek. Minden, ami délkeletre jött, az jó volt nekünk. Felültünk a vonatra, megérkeztünk egy bizonyos településre, majd az állomáson megvártuk amíg ismét indul egy olyan vonat, ami nekünk megfelel. Nyár volt, nem volt hideg, nem volt probléma az éjszakák eltöltésével. Csak az orosz katonáktól kellett félni, mert azok nagyon agresszívek voltak. Az állomásokon meg volt szervezve a Vörös Kereszt, teával vagy kávéval, kenyérral, ennivalóval láttak el. Csehországban nagyon rendesek voltak velünk az emberek. Amikor utaztunk a vonatokon, az emberek látták rajtunk, hogy kik és mik vagyunk, felálltak és

átadták a helyüket. Mikor átértünk Szlovákiába az ottaniak úgy viselkedtek velünk, mint a leprásokkal.

Három hetet utaztam. 1945 július 4-én értem haza. Az állomáson az itteni zsidók fogadtak, hogy honnan kerültek elő, azt én nem tudom. Talán a volt munkaszolgálatosok lehetek, akik még 1944-ben jöttek haza. Ők közelebb voltak a fronthoz, úgyhogy hamarabb szabadultak mint mi. Senkim és semmim nem volt, amikor haza érkeztem. A családomból egyedül a bátyám, a felesége és én éltük túl a Holokausztot. Vannak nagyon szegény emberek, de mindegyiknek van egy tányérja, lábasa, kanala, villája, lepedője, párnája, egy pokróca. Amikor haza jöttem, nekem még ez sem volt, semmi az égvilágon. Az, ami rajtam volt és semmi több. Így kellett elkezdenem egy új életet. Képtelen voltam elfogadni vagy elképzelni, hogy hogyan lehet tovább élni, s eldöntöttem: felejteni kell, és hát egy csomó minden kiesett az emlékezetemből. A felejtés túl jól sikerült. Nem azt felejtettem el amit akartam, hanem elfelejtettem nagyon sok mindent a gyerekkoromból.

Elvesztettek voltunk mindannyian, nem tudtuk mit csináljunk, mit kezdjünk magunkkal. Akinek nem volt senkije, nem volt hova mennie, az a volt a Péter-Pál villába [7](#) került. A villa a Malomárok partján, majdnem a Pap utca sarkán volt. Azt rendezték be szállásnak. Kosztot szintén ott adtak, háromszor naponta. Én szerencsés helyzetben voltam, mert amikor megérkeztem, kint volt az állomáson egy fiú és az édesanyja. Keresték a fiúnak a menyasszonyát, akit deportáltak. Mindenkitől kérdezősködtek felőle, ki tud valamit róla. Én véletlenül tudtam róla és mondtam, hogy találkoztam vele még Auschwitzban, de többet nem tudtam mondani. Erre fel azok eldöntötték, hogy ne menjek lakni a Péter Pál villába, hanem menjek hozzájuk. Nekik a Kossuth Lajos utcában volt egy nagy lakásuk, négy vagy öt szobás és hárman laktak benne: a fiú, az anyja és az apja. Megkértek, hogy ha ismerek egy pár rendes gyereket, szóljak azoknak is és befogadnak. Érdeük fűződött ehhez, mert akkor voltak a lakásrekvirálások és ahol kevesen laktak, azoktól elvették a lakást. Még ha érdek is volt, nagyon becsületesek voltak velünk szemben. Az apa, Friedmann bácsi zsidó származású volt, a felesége keresztény. Friedmann bácsi egy szektának volt a tagja, Jézus gyermekeinek hívták őket, papjuk is volt. Az volt a feladatuk, hogy szervezzenek be zsidó gyermekeket, hogy keresztelkedjenek meg. Azt hiszem, hogy a református egyházhoz tartoztak, de nem vagyok biztos benne. Mindnyájunkat próbált áttéríteni, de egyikünket sem sikerült azok közül, akik ott laktunk. Ettől függetlenül, nagyon rendesek voltak hozzánk és mi is azok voltunk, mert mikor már egyedül maradt a Friedmann bácsi, anyagi lehetőségek nélkül, akkor mindannyian, akik valaha ott laktunk, rendszerint havonta, ki mennyivel tudott, annyival segítette őt. Megpróbáltuk meghálálni neki azt, hogy otthont teremtettek a számunkra. Úgy is hívtuk a házat, hogy Friedmann szálló.

Megkerestem a régi lakásunkat a Király utcában, de laktak benne. Abszolút nem örültek, amikor megláttak. Nem is engedtek be. Mondtam, hogy minket innen vittek el és nekünk minden bútorunk itt maradt. Azt mondták, hogy ők egy üres lakást kaptak. Nem volt mit csinálni, nem is volt kihez fordulni, hogy visszaköveteljem a lakást. Senki nem is követelt akkor vissza semmit.

Apám testvére közül kettő élt még, az egyik Galacon, a másik Aradon. A brailai, Bumi, meghalt szívinfarktuszban, még 1945 előtt, a többi pedig nem tért haza Auschwitzból. Amikor én hazajöttem, mindketten meghívtak magukhoz. Két - két hetet töltöttem Galacon illetve Aradon és körülbelül ennyi volt a kapcsolatunk. Azt elmondták, hogy amikor Kolozsvár felszabadult és én még nem voltam itthon, megpróbáltak valamit visszaszerezni az ott hagyott holminkból. Sikerült

visszaszerezni egy hálósobabútort, egy 4 égős gázkályhát, egy nagy szőnyeget és egy komódot. Ezeket a bátyámmal elosztottuk. A gázkályha maradt neki, a többi pedig az enyém lett. A galaci nagybátyám, József, később, az 1950-es években Bukarestbe költözött. Mikor Bukarestben jártam, mindig meglátogattam őt. A bátyám tartotta velük a kapcsolatot, mert abban az időszakban már ő is ott élt.

Hazaérkezésemkor a bátyámról nem tudtam az égvilágon semmit. Augusztusban kaptam az első hírt, hogy él. A felesége a felszabadulásig végig Auschwitzban volt, mint orvos dolgozott ott. Auschwitz felszabadulásakor, elvitték Bergenbelsenbe egy másik lágerbe, ott szintén mint orvos dolgozott tovább. A bátyám, mikor felszabadult Buchenwald, szerzett egy biciklit és az egyik orvos barátjával – aki ugyancsak egy Havas volt, Havas Andor –, fogták magukat és elmentek Bergenbelsenbe. Közben a sógornóm flekktífuszt kapott és a bátyámnak meg kellett várnia ameddig meggyógyul. A barátja viszont hazaindult. Én nem ismertem Havas Andort, de amikor hazaért, megkeresett engem Kolozsváron és mondta, hogy a bátyám Bergenbelsenben van és körülbelül két hét múlva fog hazajönni. Havas Andor később meghalt egy repülőgépben, Izraelbe menet. Szívinfarktust kapott elég fiatalon.

A bátyám, amikor hazajött, belépett a pártba és azonnal kapott állást Kolozsváron, főmérnök lett a gyógyszeráru gyárban. 1948-ban felvitték Bukarestbe. Az erdélyieket vadászták, mert jó szakemberek voltak, és ő lett az országos gyógyszergyártásnak a vezérigazgatója. Miniszteri rangban volt 12 évig. De aztán, az 1960-as évek elején majdnem kirúgták a pártból, állásából le is váltották. Az oka az volt, hogy az egyik kollégája kivándorolt Izraelbe és azzal gyanúsították a bátyámat, hogy ő adatokat szolgáltatott a román gyógyszergyártásról neki, amit Izraelben értékesített az. A bátyám idejében épült fel lasiban a gyógyszeráru gyár, a penicillint ott kezdték el gyártani először az országban. Ráfogták a bátyám barátjára, hogy gazdasági kém és a bátyám segített neki. Koholmány volt. Végül a bátyám ott maradt a minisztériumban, mint minőségi ellenőr. Onnan ment betegnyugdíjba, annak a bizonyos verésnek a következtében, amit 1940-41-ben kapott a jogászhallgatóktól. Még ma is él, Bukarestben. Van egy leánya, Éva, aki kiment Amerikába. A felesége, Rózsi, meghalt rákban.

Rögtön hazaérkezésem után, 1945-ben beléptem a kommunista pártba. Ez természetes volt számomra, hiszen én már a háború előtt is kapcsolatban álltam a kommunistákkal. Az én párttagsági könyvembe azt írták be, hogy 1943-tól vagyok párttag, de ténylegesen amikor hazajöttem, csak akkortól. Mégis hagytam, hogy 1943-at írjanak be, nem törődtem vele.

A férjemmel, Kallós Miklóssal, Kolozsváron a Dézsisznel [Demokrata Zsidó Ifjak Szövetsége] ismerkedtem meg, rögtön a hazajövetel után. Itt találkozott a zsidó ifjúság. Ő egy nagyváradi vallásos, ortodox családból származik. Nem volt nagy családja, testvére sem volt. Auschwitz előtt ő is vallásos volt. Az édesapja templomi alkalmazottként dolgozott. A férjem segített az apjának elvégezni a feladatokat. Ő az elemit, annak ellenére, hogy ortodox volt, a neológ hitközségi iskolában végezte Váradon, majd zsidó líceumban tanult. Járt talmud-tórába is. Magyarul tanult és ezért nagyon nehezen beszélt románul, furcsa hangsúllyal. Otthon jiddisül is beszéltek, de magyar kultúrában nőtt fel. A férjemet 17 éves korában deportálták a családjával együtt Váradról, senkije nem menekült meg. A férjem Auschwitzban csak három napot volt, utána átszállították Buchenwaldba. Felszabadulás után kórházba jutott és 3 hétig volt egy szanatóriumban. Nem tudom pontosan, hol is volt ez a szanatórium, valahol Buchenwald közelében. A deportálás után teljesen

egyedül maradt. Amikor hazajött, beállt a kommunista pártba, ateista lett. Az ég adta világon senki rokona már nem élt, nem volt mit keressen Váradon. Eljött Kolozsvárra, mert itt volt az összes régi lágertársa, akikkel barátságban volt.

Kolozsváron, a Voitec-törvény [8](#) alapján, egy év alatt elvégzett két osztályt és leérettségizett. Rengeteget olvasott és tanult. 1947-ben felvették a kolozsvári egyetem filozófia szakára, 1948-ban pedig már gyakornok volt az egyetemen, dacára, hogy még csak másodéves hallgató volt. Már dolgozott egy zsidó újságnál is, az Új Útnál, ez egy kolozsvári lap volt. A neológ templom melletti házban volt a szerkesztőségük és Kahána Samuka volt a főszerkesztője már 1945-től. Samukáról annyit tudok, hogy egy nagyon furcsa családban nevelkedett, eredetileg brassóiak. A Kahána fiúk hárman voltak, az egyik nagypolgár, a Brassói Lapok tulajdonosa volt még a háború előtt. Kahána Samuka kommunista volt és újságíróként dolgozott ugyancsak a háború előtt. Volt egy keresztény felesége és két fia. Mind a két fia újságíró, Bukarestben élnek és Bukarestben dolgoznak különböző újságoknál még ma is. Kahána Mózes, a harmadik testvér, író volt. Hosszú éveig kint élt a Szovjetunióban, mint író. Aztán hazajött és itt halt meg Erdélyben.

Egyszerű polgári házasság volt a miénk, egyházi ceremónia nélkül, 1949-ben. A gyárban felültem a biciklire, mert 12 órára voltunk rendelve az esketésre. Elmentünk az anyakönyvvezetőhöz, kimondtuk az igent és visszamentem a gyárba, ez így volt. Az egyik tanú Bajor Bandi (Andor) [9](#) volt s akkor meghívtuk ebédelni. Nem is tudom ki volt a másik tanú, mert két tanú kellett hozzá. A férjem és Bajor Andor évfolyamtársak voltak az egyetemen. Ők is benne voltak az ötös fogatban, így hívták annak idején őket a Bolyai Egyetemen. Öten voltak: Bajor Andor, Tóth Sándor, [10](#) Benkő Samu [11](#) és a székely származású Szarvadi Tibor, aki meghalt. Elmentek a Fogarasba kirándulni, eltévedtek és ott pusztult el feleségével együtt. Gáll Ernő [12](#) idősebb volt, ő más korosztályhoz tartozott, de jó barátok voltak a férjemmel, révén, hogy ő is Váradról származott.

Én 1946-ban egy Victoria nevű szövetkezetben dolgoztam, kötéssel foglalkoztam: megszerveztem a háziasszonyokat, akik otthon kötöttek. Én vettem fel a szövetkezetben a rendeléseket, majd kiadtam kötni és aztán én összeállítottam a ruhákat. Volt ott egy vaskalapos kommunista, aki kijelentette, hogy a háziasszonyok foglalkoztatása kizsákmányolás és ezért a szövetkezet ilyennel nem foglalkozhat. Volt egy csomó megrendelésünk, azt valahogy el kellett rendezni. Ezért 1947-ben kiléptem a szövetkezetből, iparendélyt váltottam ki, és hat hónapig dolgoztam így. Befejeztem a szövetkezetben felvállalt munkákat, abszolút törvényesen, bejelentve. Ezért engem 1952-ben, amikor a párttisztogatás volt, kizártak a pártból, mint osztályidegent. Arra hivatkoztak, hogy 1947-ben kizsákmányoló tevékenységet folytattam. 1956-ban pedig visszavettek, akkor meg azt mondták, hogy nálam jobb kommunista nincs a világon.

1948-ban protekcióval bejutottam a jelenlegi Somesul kötöttárugyárba, mint egyszerű varrónő. A gyár a törvényszék utáni területen, egy udvarban volt. Akkor még ez egy egészen kicsi műhely volt, ahonnan a kötőde tulajdonosokat (akiket kizsákmányolóknak neveztek) 1948-ban összeszedték a gépeikkel együtt. Belőlük hozták létre a gyárat, a régi Ady harisnyagyár is ide tartozott. [Szerk megj.: A két világháború közötti Kolozsvár egyik legjelentősebb vállalata az Ady harisnyagyár. Igazgatója a zsidó származású László Jenő volt.] Összesen 98-an voltunk ebben a gyárban. Aztán ott nyomda lett és most nem tudom mi van vele. Fel sem ismerném az épületet. Itt nagyon rövid időt, két hónapot működött a gyár, majd átköltözött a Monostori útra. A nevét pedig megváltoztatták Varga Katalin névre. A gyárban tudták, hogy zsidó vagyok. Egy Mező Gizi

nevezetű kommunista volt a munkás igazgató, tagja volt az illegális kommunista pártnak, még a második világháború előtt. Neki is a férje zsidó volt. A főmérnök, Rosenfeld Ella egy zsidó származású kommunista volt. De nem számított, hogy valaki keresztény vagy zsidó.

Mivel a férjemnek volt már két fél állása, tehát megélhetési problémánk nem volt, én hagytam, hogy tegyenek olyan gépre, ahol éppen munkaerőre volt szükség. Általában az emberek nem szívesen mentek egyik gépről a másikra, mert az anyagi veszteséget jelentett, amíg megtanulták kezelni az új gépet. Nekem nem számított. Minden speciális gépen dolgoztam, amely a gyárban létezett.

1949-ben állapotos lettem, 1950-ben pedig fiam született, Péter. Ebben az időszakban kapott a Varga Katalin gyár a Fürdő utcára nyíló udvarának végén egy házat. A gyár vezetősége úgy határozott, hogy bölcsődét rendez be oda és rám bízta annak a megszervezését. Persze, nem tudtam, hogy kell és mint kell ezt megcsinálni, de nekikezdtem. Ez lett tulajdonképpen a szakmám, a szervezés. A terhességem első hónapjaiban foglalkoztam ezzel. Olyan orvost szereztem, amely nem volt egyetlen bölcsődének sem, és olyan szakácsnőt, aki imádta a gyerekeket. Nem tudom, hogy sikerült összehozni egy olyan kollektívát, amelyik Kolozsvárnak a legjobb bölcsődéjévé tette a kötöttárugyár bölcsődéjét. A nagyobbik fiam, Péter is ebben a bölcsődében nevelkedett. Öt hétre a szülés után visszamentem a gyárba, vissza a termelésbe. A bölcsődeszervezése csak azért volt, hogy könnyítsék nekem az állapotot.

1950-ben, visszatérve a gyárba szekciófelelős lettem és egy csomó jó dolgot csináltam. Az országban használták a kötött méteráru gyártásánál – volt olyan gép is, amelyik méterárut gyártott. – a Banseget. Az ugyanaz, mint a körfűrész az asztalos mesterségben csak egy finomabb szalag, amelyik vág. A kézi szabás borzasztó nehéz munka volt és nem is volt elég pontos. Tudtam, hogy a Banseget hol használják Kolozsváron, elmentem a Flacara a gyárba, megbarátkoztam az igazgatóval és szereztem tőlük egy ócska gépet. Azt elvittem a Varga Katalinba és kipróbáltuk, hogy igenis lehetet készárut, a darabokba lekötött anyagot szabni ezzel a géppel. Lényegesen megjavította a minőséget és a termelékenységet. Ezután terjedt el az országban ez a módszer. Én nagyon szerettem a számokat (mai napig is nagyon szeretek foglalkozni velük). Készítettem egy olyan rendszert, amiből lehetett tudni, melyik csomag hol van – tizenkét darabos csomagonként ment a méteráru a szalagon. Tehát én reggel, amikor bementem a gyárba, elővettem az előtte való napi jelentést, hogy mi termelődött, és akkor én tudtam, hogy mi hol van. Tudtam, hogy hol van elakadva a termelés, hol kell azonnal segíteni. Ezt a rendszert felvitték Bukarestbe és elterjesztették a többi gyárban is. Szóval örökké törtem valamin a fejem.

A Varga Katalinban én voltam a párttitkár a kizárásom előtt. Én soha a pártvezetőről nem beszéltem, soha nem dicsértem őket. Nem érdekeltek ezek a dolgok, de viszont kommunista elv szerint éltem és dolgoztam. Harcoltam minden alkalommal a munkások érdekeiért, hogy munkájuk legyen, a fizetésük meglegyen, utána jártam mindennek az égvilágon. De már tudtam, hogy ez a rendszer nem tudja megoldani sem a zsidó problémánkat, sem a szociális problémákat. Sztálin halála után, amikor Hruscsov kitálalta a Szovjetunió belüli helyzetet, akkor jöttünk rá, hogy ez nálunk is így van, nemcsak ott a Szovjetunióban. Addig valahogy teli reménnyel éltünk és úgy gondoltuk, hogy mi vagyunk az áldozati kor, de később jobb lesz. Továbbra is hittem a kommunizmusban, de már láttam a kommunista rendszer hibáit, sokkal kritikusabban viszonyultam hozzá.

1952-ben, amikor a párttisztogatás volt, kizártak a pártból, mint osztályidegent. 1953-ban elkezdtem szakszervezeti vonalon dolgozni és minden állami segítség nélkül megszerveztem az önszegélyzőt. Akkor jött divatba ez. Mindenki, aki beiratkozott, fizetett havonként egy minimális összeget. Mindenki kaphatott kölcsönt három hónapi tagság után, de az elején csak annyit, amennyit az ő hozzájárulása fedezett. Minimális kamatra kaphatott kölcsönt. Aztán ez kinőtte magát úgy, hogy komoly összegeket lehetett kölcsönbe venni. Ki egy évre, ki két évre, de ugyancsak minimális kamatra s ez nagyon nagy segítség volt az embereknek. Az egyetemen is volt önszegélyző, amiben a férjem is benne volt. Az önszegélyzőből vettük az autónkat, s havonta törlesztettünk.

1959-ben mikor eljöttem a Varga Katalinból, egy évig otthon maradtam. Beálltam egy szövetkezetbe, amelynek otthon is tudtam dolgozni. Hímeztem, ezzel pótoltam a családi bevételt. Nem tudtam tétlenül ülni. A nagyobbik fiam miatt kellett kimaradjak a munkából, mert problémái voltak az iskolában és muszáj volt otthon maradjon. Szellemileg túlságosan fejlett volt az osztálytársaihoz képest és zavarta az órákat. Kellott valaki, aki állandóan mellette legyen, hogy ne legyen belőle tekergő. Otthon Péter az apja ölében ült állandóan. Nem tudom, hogy tudott úgy dolgozni a férjem, hogy a fia közben az ölében van és állandóan kérdez valamit. A férjem az írógép mellett írt és közben a fiunk az írógépnél minden betűt megtanult. A napközi igazgatója mondta egyszer a férjemnek, hogy: 'hát a fia a mi legnagyobb segítségünk, de a vizsgázók réme'. A Bolyai egyetem által működtetett napköziben vizsgáztatták az óvónőképzőnek a tagjait. Például egy székely leányka vizsgázott és egy mesét kellett mondjon. Mondta a mesét, és beszélt az autóról, de azt nem autónak mondta hanem 'ótónak'. A fiam persze beleszólt, hogy az nem 'ótó' hanem autó. Különböző dolgokba beleszólt úgy, hogy belezavarodtak a vizsgába. Az elemiben is ugyanez volt a probléma. Túl okos volt, és ezt nem álltatta kimutatni. Írni, olvasni tudott mikor iskolába ment. Zavarta a tanítónőt, beleszólt a leckébe. Szülőértekezleten mindig végig kellett hallgatni ezt. A tanítónő kétségbe volt esve miatta. Az elemi a Téglás utcában végezte.

A házasságunk után több helyen is laktunk. A bátyám, mielőtt áthelyezték volna Bukarestbe, mint főmérnök kapott egy garzonlakást, azt adta át nekünk, 1949-ben. Az a ház, a háború előtt egy Stössel nevű gazdag ékszerészé volt. Gyönyörű fenyves udvaron kellett keresztülmenni a lakásig. Az udvar és a ház jelenleg a Flacara konfekciógyár tulajdonában van. A lakás nagyon kicsi volt: egy szoba, kicsi fürdőszoba és egy talpalatnyi előszoba. Egy gázrezsót állítottunk be a fürdőszobába, azon főztünk. Itt született Péter fiunk, 1950-ben. Négy év múlva a Budai Nagy Antal utcába költöztünk, szintén egy garzonlakásba. Azt mondtuk, még egy gyereket akarunk, de nincs hová, hanem ha kapunk egy nagyobb lakást, akkor kilenc hónapra rá lesz még egy gyerek. Tényleg, kilenc hónapra rá, ahogy elköltöztünk innen, 1955-ben, megszületett a második gyerekünk, György. Ez a lakás egy kanalizálatlan parasztházban volt a Szamosközi utcában. Akkor még teljesen kiépítetlen és rendezetlen, szinte falusias volt a környék. A férjem úgy járt onnan munkába, hogy aktatászájában cipő és ruhakefét hordott magával, mert ha esett az eső, nyakig sárban járt, ha nem esett, akkor a nadrágja volt térdig poros. Három évig, 1958-ig laktunk ebben a lakásban.

1958-ban kaptuk meg végre az új lakásunkat a központban. A férjem, a tanítás mellett aktivista munkát is vállalt. Megyei aktivista lett, ő felelt a magyar kultúráért. Ő ellenőrizte a kolozsvári magyar sajtó, színház működését, ő hagyta jóvá a megjelentetésüket. Tulajdonképpen ennek köszönhetjük, hogy elköltözhattünk. Ez a lakás a Deák Ferenc utcában, a sarkon volt. Az ablakok a

Mátyás szoborra néztek, a főtér közepére. Gyönyörű lakás volt, persze a maga hibájával. Az a bizonyos bank, ahol apám dolgozott a deportálása előtt, az fölé épült a lakás. És a nagyszoba, amely a Mátyás szoborra nyílt, a bank tanácsstermének méretére volt szabva. Egy harminchat négyzetméteres gyönyörű nagy, világos, napsütéses szoba, egy fürdőszoba, aminek a szellőzője a konyhára nyílt. A konyha akkora volt, hogy minden a falon volt és csak én fértem be (egyszerre csak egy személy fért be). Vagyis nem volt az egész két négyzetméter. Még volt egy szoba, ami szintén nagyon szép volt és az udvarra nyílt és egy hosszú előszoba. Ennyi volt, de hát a mennyországban éreztük magunkat.

Ahogy beköltöztünk a Deák Ferenc utcába, könnyebb volt már akkor az életünk. Újra dolgozni kezdtem. A városvezetésnek voltak vállalatai, az egyiknek volt egy konfekció szekciója, a 'munca la domiciliu', az ún. otthoni munka. Oda mentem dolgozni mint technikai vezető. Ez egy önálló vállalat volt, majd egyesítették egy másik vállalattal, a Chimicaval, amelyik most a Napochim néven működik. A lakhelyi munka azt jelentette, hogy több mint 200 olyan asszonyt foglalkoztattunk, aki nem tudott munkába menni, mert olyanok voltak a családi körülményei vagy az egészségi állapota, de tudott varrni. Volt egy szabó műhelyünk is, innen adtuk ki a munkát az otthon dolgozóknak. A vezetőségnek úgy tűnt, hogy én nagyon jó szervező vagyok. A vállalatnak volt egy bőrszekciója is, amelyik óraszíjakat készített. Azt mondták, hogy vegyem azt is át, legyek annak a főnöke. Mondtam nekik, hogy nekem ez nem szakmám, én ehhez nem értek, s ha valamihez én nem értek azt nem tudom vezetni, mert, hogy nem tudom mit kérhetek az emberektől. Szerencsére, volt egy nagyon jó munkavezetőm, egy nagyon jó szakember. Egy magyar ember volt, de Muresannak hívták. Ő azt mondta nekem, ne is törődjek vele, ő megtanít engem mindenre, amire szükségem van, vegyem át a szekció irányítását: 'A vállalatnak az kell, hogy maga legyen itten, hát legyen. Nem kell semmit se csináljon és én mindenre megtanítom'. Tényleg megtanított mindenre ami a bőrrel kapcsolatos.

Volt ennek a gyárnak egy bőrdöntő műhelye is. Ott összesen négy ember dolgozott és azt mondták, azt is vegyem át. Nem akartam persze, így is napi 12 órát dolgoztam, de a végén azt is átvettem. Egyszer az egyik városvezető ment külföldre és kellett neki bőrdöntőt készíteni. A nyersanyagot a Herbák adta neki, és mi kellett megcsináljuk, persze ingyen – divat volt ez akkor. Én akkor azt mondtam, hogy nem vagyok hajlandó rá. Az elvtársnak nagyobb a fizetése, van amiből megfizetnie a munkát. Én megcsináltatom az emberekkel, de ki kell nekik fizetni a bérüket. Én a kész bőrdöntőt beadom a raktárba, hivatalos papírokkal és ott csinálnak vele amit éppen akarnak. A munkásokat, akiknek kicsi fizetése van, én nem vagyok hajlandó dolgoztatni azért, hogy az elvtársnak ingyen bőrdöntje legyen. Ezen összevesztünk az igazgatóval, mert azt állította, hogy az elvtárs kérését nem lehet visszautasítani. Én azt válaszoltam erre, hogy: 'Tudja mit, most már úgymint annyi mindennel megterheltek, én ennyit nem bírok csinálni, én elmegyek'.

Amikor meghallotta a Drumul Nou meg a Flacara vezetősége, – nem tudom honnan hallották – hogy én el akarok menni, megkerestek. [Drumul Nou, Új Út, és Flacara, A láng, konfekció vállalatok voltak.] Jött a Flacara igazgatója, hogy hát be akarják indítani a női konfekciót és menjek hozzájuk dolgozni. (Csak férfi konfekció működött addig.) Eljött a Drumul Nou produkciófőnöke is, egy Sztojka nevezetű úriember, s az azt mondta, hogy menjek hozzájuk mert jó körülmények között lehet náluk dolgozni. Itt van lenn az autó, üljek be, menjek nézzem meg a gyárat. Egy nagyon ügyes ember volt és meggyőzött, hogy menjek oda. Elmentem a Drumul Nouhoz, aztán ő elnök lett, nagyon jól dolgoztunk végig. A Drumul Nounak én szerveztem meg a konfekció részlegét.

Először elkezdünk Bukarestnek dolgozni külföldi, főleg görög anyagokból, nagyon szép dolgokat csináltunk. Aztán megalakult Bukarestben az IC-COP, amely a külföldi kapcsolatokkal és a szövetkezetekkel foglalkozott. Ekkor kezdtünk el a Quellenek dolgozni. Utána a Quelle mellett jött egy német cég, egy kisebb vállalat, Düsseldorfból való, az már finom áruval dolgozott. Annak a technikus a velem egykorú hölgy volt, aki kétszer négy hónapot töltött Kolozsváron. Végig asszisztálta a termelést, a szállítást, mindent. 15 éven keresztül dolgoztunk nekik. Még mai napig is a Drumul Nou két szekciója nekik dolgozik. Innen mentem nyugdíjba, 1979-ben.

Ebben az időszakban, 1978-ban cseréltük el a Deák Ferenc utcai lakásunkat egy második emeleti három szobás lakásra. Onnan, a Zola és a Dózsa György utca sarki lakásunkból, ideköltöztünk a mostani házunkba 1999-ben.

Baráti társaságunk abszolút vegyes volt, nem volt különbség. A kommunista időszak alatt egyáltalán nem találkoztam zsidóellenességgel, antiszemitizmussal. Mi pedig kerültük azt, hogy a holocaustról beszéljünk. A fiainknak sem meséltünk semmit a velünk történekről. Viszont hagytuk, hogy elolvassanak mindent, ami megjelent a holocaustról, hagytuk őket azzá lenni amik akartak lenni. Nem befolyásoltuk őket semmilyen irányba. Például semmi kifogásunk nem volt egyik fiunk házasságánál sem, hogy keresztény feleséget választottak maguknak.

A nagyobbik fiam, Péter, zenész volt, fuvolán végzett a Zenekonzervatóriumban és zenetanár lett. Most Bukarestben van, a román televízió magyar adásnál fordító, fordít románról magyarra és magyarról románra is. Nagyon sokszor használja őt a követség is szinkronfordításra. Mikor Orbán Viktor [13](#) először volt Bukarestben, akkor ő volt a fordító. Péter feleségének, Nórának az anyja román, az apja magyar volt. El is váltak a szülei korán, mert az anyja nem engedte, hogy a házban egy magyar szó is elhangozzék. Ért magyarul a menyem, kénytelen érteni, mert mi azért elég tapintatlanok vagyunk vele – persze nem szándékosan, mert elég jó a viszonyunk, de önkéntelenül is magyarul beszélünk. Ő megérti mindig, hogy miről van szó, de beszélni nem tud. A bukaresti unokám nem tud magyarul. Őt Róbertnek hívják, 1976-ban született. A fiam ugyan szemrehányást tett azért, mert az unokám minden vakációját itt töltötte nálunk Kolozsváron és, hogy miért nem tanítottuk meg magyarul? Nem tudtuk megtanítani, mert nem volt nekünk arra időnk, hogy úgy foglalkozunk vele, hogy megtanuljon.

A kisebbik fiam György, ő mérnök. Neki magyar református felesége van, Marikának hívják. Nagyváradon élnek. Két lánya van, Renáta, aki 1989-ben született, és a három évvel kisebb Patrícia. Mind a ketten meg vannak keresztelve, konfirmálnak. Kértem a fiamtól, hogy: 'Mégis a pap hogy viszonyul ehhez, hogy te, mint zsidó férj, viszed a lányokat vallásórára?' Azt mondja, hogy egy nagyon intelligens, valamilyen rangos pap és nagyon jó viszonyban vannak egymással. 'Ahányszor én viszem a lányokat, mindig legalább 20 percig beszélgetünk. Tiszteljük egymást. Ő nem akar engem megtéríteni, nem beszélünk vallásról.' A felesége szülei vallásosak, ők ragaszkodtak ahhoz, hogy megkereszteljék a gyermekeket. S a fiam a családi békéért egy szóval nem ellenkezett a keresztelés miatt. Azt mondta: 'Mikor megnőnek úgy is azt fogják gondolni és csinálni amit ők akarnak, és nem azt amit mi.' Egyik fiamnak sem fontos a vallás. Számon tartják zsidó származásukat, de nem tartják meg a zsidó szokásokat.

Akik kimentek Izraelbe, mi azt mondtuk azokra, hogy bátor emberek, mert mernek még egyszer egy új életet kezdeni. Mi nem voltunk bátor emberek. Mi azért sem voltunk bátor emberek, mert végső fokon, a férjem egyetemi tanár volt, nekem jó munkahelyem volt, megbecsültek, és

egyszerűen féltünk egy új életet kezdeni. Nem beszélve arról, hogy a fiainknak a szakmája olyan, amivel nem tudnak boldogulni Izraelben. De én soha nem is gondoltam arra, hogy kitelepedjek. Én először 1968-ban mentem ki Izraelbe, meglátogatni Irén anyai nagynénémet és a fiát. Arra is kíváncsi voltam, hogy mi van Izraelben, hogyan élnek ott az emberek. Odavoltam mindenért amit láttam, voltak barátaim az egész országban. Nem volt nagy dolog az egész országot bejárni, mert nem olyan nagy. A sivatagon is végig mentem, mert voltam Eilatban. Sem a nagynéném, sem a fia nem élnek már. Csak barátaink vannak ott. Mi sokkal jobban izgulunk az ottani helyzetért, mint ők maguk az izraeliek. Állandóan kapcsolatban vagyunk a barátokkal.

1989 előtt is hitközösségi tag voltam végig, kapcsolatban álltam velük. Aktiváltam, olyan értelemben, hogy szociális munkát végeztem, öregekhez jártam látogatóba. Nem érdekelt, hogy rossz szemmel nézik ezt a pártban. Amúgy is, a hitközség hivatalosan elismert szervezet volt, nem volt mit szóljanak. A férjem nem, a férjem marxista katedrán tanított, nem fért meg ezzel a hitközségi élet. Ráadásul nagyon elfoglalt volt, lekötötte a tanítás. Egyikünk sem volt vallásos. Ez egy furcsa dolog: a hitközség nem vallási szervezet tulajdonképpen, hanem egy zsidó szervezet, függetlenül a tagok vallásosságától. Van olyan tagja is a hitközségnek, aki kikeresztelkedett vagy például vannak feleségek vagy férjek, akik keresztények és mégis hitközségi tagok.

Az 1989-es forradalom [14](#) után sem változott a valláshoz való viszonyunk. Kétszer egy évben megyek templomba: amikor a hallottakért imádkozunk vagy amikor a deportálásokra emlékezünk. Máskor a templomba akkor megyek, amikor nem vallási, hanem kulturális rendezvény van. A férjem most sem vallásos ember és mégis minden szombat reggel elmegy imádkozni, hogy kijöjjön a minján. Perfektül beszél jiddisül, mert otthon a családjában úgy beszéltek. Tudja olvasni a Tórát, ami elég ritka dolog ma már. A férjem négy évig volt hitközségi elnök, 1997-2001 között. Bejár a hitközséghez és segít, csak hát kevés az ereje és az ideje hozzá. Ő most is dolgozik, a Babes-Bolyai egyetemen tanít, még mindig vannak doktorátusok amiket ő irányít.

Volt egy zsidó ismerősöm, akinek volt két fia. A kicsi 7-8 éves lehetett, amikor megkérdezte az apját, hogy: 'Mond apuka, amikor az emberek megöregszenek zsidók lesznek?' Mert ez így van, ahogy öregszik az ember úgy vonzódik vissza a zsidóságba. Nekem volt egy nagyon jó barátnőm, aki keresztény. A fia orvos és gyerekkora óta végigolvasott minden lágerkönyvet és borzasztóan érdekelte a zsidó közösség is. A barátnőm állította, hogy neki kell legyen valamilyen zsidó őse, mert a fia ezt örökölte. A végén kisütötte azt, hogy talán az apjának az anyja zsidó lehetett, tehát az ő nagyanyja. Azok, akik azelőtt nem törődtek és nem is vallották magukat zsidónak, azok most elkezdtek vonzódni valahogy. Én is így vagyok ezzel. Most sem vagyok vallásos, de egyre többet jelent számomra zsidó származásom. Magyar kultúrában nevelkedtem, magyar az anyanyelvem, de zsidónak tartom magam.

Szójegyzék:

1 A Magyarországhoz tartozó Brassó, Erdéllyel együtt Románia fennhatósága alá került

Az 1920-as trianoni békeszerződés szentesítette Erdély Romániához való csatolását.

2 1918-ban Jugoszlávia kiterjesztette fennhatóságát Magyarország déli részére

Délvidék Jugoszláviához való csatolását az 1920-as trianoni békeszerződés szentesítette.

3 1942 januárjában a Jugoszláviától visszafoglalt vajdasági Újvidéken Grassy Jozsef vezérőrnagy vezette karhatalmi erők 886 embert, köztük 550 zsidót gyilkoltak le, többségüket a jeges Dunába lőve

Az akció eredetileg a helyi partizánok elleni harcnak indult, s csak később alakult át megtorlássá, amelyben főként ártatlan szerbek és zsidók vesztették életüket.

4 (1940-1944)

5 (Cuza-Goga kormány)

6 Hasomer Hacair

7 (Péter-Pál villa)

8 Voitec-törvény

A Voitec-törvény alapján (1946-ban fogadták el) mindazon személyek, akik a háború, deportálás vagy munkaszolgálat miatt félbe kellett szakítsák tanulmányaikat, ún. gyorsított eljárással levizsgálhattak és felvételizhettek középiskolákba vagy egyetemre.

9 Bajor Andor (1927-1991)

Filozófia szakos tanárként egy ideig a Babes – Bolyai Tudományegyetemen tanított, később az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó szerkesztője és a Napsugár gyermeklap szerkesztőségi tagja. Író, publicista, műfordító, satirikus írásairól, humoreszkjeiről ismert.

10 Tóth Sándor (1919)

Filozófus. 1941-1944 között antifasiszta tevékenysége miatt börtönben ül. 1946-1950 között a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem filozófia karán tanul, majd 1985-ig a filozófia tanszéken tanít. Előbb tanársegéd, adjunktus, majd egyetemi docens. 1988-ban Budapestre települ.

11 Benkő Samu (1928)

Művelődéstörténész. Tanári képesítést a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem filozófia karán szerez, ahol 1949-1952 között mint tanársegéd dolgozik. 1953-tól a Román Akadémia kolozsvári Történeti Intézetében kutató, 1990-től pedig az Erdélyi Múzeum Egyesület főállású kutatója.

12 (Gáll Ernő)

13 Orbán Viktor

Politikus, a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség elnöke. 1998-2002 között Magyarország miniszterelnöke volt.

14 (1989)